

Adalékok a kiejtési kézikönyv történetéhez

0. Éppen negyven éve, 1965 októberében Egerben zajlott le az a tanácskozás, amelyet a szakirodalomban „egri kiejtési konferencia”-ként szokás emlegetni. Ennek határozatai között szerepelt egy „kiejtési kézikönyv”-nek az elkészítése. E munkának – az akkori elképzelések szerint a kiejtéssel foglalkozó nyelvész és nem nyelvész szakemberek összefogásával – az igényes, helyes köznyelvi kiejtés szabályait kellene közérthető módon összefoglalnia a nagyközönség számára. A határozat így fogalmaz:

„A konferencia sürgősnek látja a köznyelvi norma megállapítását, a javaslatnak az illetékes fórumokkal való megvitatását, ennek alapján egy, a helyes kiejtés fontos kérdéseivel foglalkozó, szemléltető anyagokkal kísért kézikönyv megjelentetését, valamint az idegen nevek kiejtését rögzítő szótár szerkesztését.”¹

Vitázáró összegezésében Deme László fel is vázolta a „művelt magyar nyelvhasználat kiejtési szabályainak” összegyűjtésére irányuló munkafolyamatokat, és magának az ajánló jellegű kézikönyvnek az általános felépítését is.²

A konferencia határozatának értelmében a tervek elkészítésével, a munkálatok megszervezésével, irányításával és összefogásával Deme Lászlót bízták meg, aki akkor az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa – és többek között a Magyar nyelvatlasz munkálatainak is egyik irányítója – volt. A munkálatok „székhelye” éppen ezért a Nyelvtudományi Intézet lett.

A konferencia határozata és Deme László elképzelése szerint a kézikönyv – leíró és ajánló jelleggel – több egységben tárgyalná a helyes, igényes kiejtés törvényszerűségeit és követelményeit. Ezek: 1. a köznyelvi hangállomány és a köznyelvi beszédhangok helyes képzése; 2. morfématár: a kiejtés szempontjából problematikus szavak (morfémák) helyes köznyelvi kiejtése (ennek részét képeznék az idegen nevek kiejtésével kapcsolatos törvényszerűségek, szabályok összegyűjtése, ismertetése); 3. a hangkapcsolódási szabályok, szabályszerűségek összegyűjtése, leírása; 4. mondatfonetikai eszközök: a hangsúlyozás, hanglejtés szabályainak, törvényszerűségeinek összegyűjté-

¹ In: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Tankönyvkiadó – MNyTK, Bp., 1967., MNyTK 21. 259.

² In: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Tankönyvkiadó – MNyTK, Bp., 1967., MNyTK 21. 251–6.

se, értékelése; 5. szövegfonetika: a szöveg megszólaltatási gondjainak összefoglalása.

1. A kézikönyv – a nagyközönség számára használható formában – mindmáig nem készült el.

Megjelent azonban számos olyan – tudományos és tudománynpszerűsítő – cikk, tanulmány, mely a kézikönyv előmunkálatainak vagy részmunkálatainak, máskor a feldolgozás forrásának tekinthető.

Az ilyen jellegű munkák közül elsőként Fischer Sándornak a Beszéd művészete³ című könyvét kell említenünk. Ez korántsem a kézikönyv munkálatai számára készült. Bemondók, színészek, előadóművészek számára írt beszédtechnikai „tankönyv”, gyakorlatgyűjtemény, mégis hosszú időn át a kiejtésről szóló legfontosabb – korabeli – ismeretek összegezésének tekinthető. Több kiadást ért meg, színész- és előadóművész-nemzedékek használták és tanultak, tanulnak belőle ma is, bár egyes megállapításai, „szabályai” már idejét múltnak tekinthetők. Hozzá hasonló munka még Montágh Imrénének két könyve, a Tiszta beszéd és a Figyelem vagy fegyelem.⁴ Ezek azonban inkább gyakorlószövegeket tartalmaznak. Kiejtéssel kapcsolatos ismeretanyagot csak nagy vonalakban.

1.2. Az **előmunkálatokként** is felfogható és fontosabb művek között kell említenünk azokat az összefoglaló jellegű fonetikajegyzeteket és -tankönyveket, amelyek az egyetemi, főiskolai hallgatók számára készültek, és az elmúlt negyven évben láttak napvilágot. Így Bolla Kálmán⁵, Deme László,⁶ Fónagy Iván és Magdics Klára⁷, Gósy Mária⁸, Kassai Ilona⁹, Molnár Emma¹⁰, Molnár József¹¹, Subosits István¹², Szende Tamás¹³, Vértés O. András¹⁴ több munkáját.

³ Fischer Sándor: A beszéd művészete. Gondolat, Bp., 1966., 1982. és több kiadás.

⁴ Montágh Imre: Tiszta beszéd. Beszédtechnikai gyakorlatok. 1976-tól számos kiadás; Uő: Figyelem vagy fegyelem?! Az előadói magatartás. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1986. Több kiadás; Uő: Nyelvművesség. A beszéd művészete. Múzsák, Bp., 1989. több kiadás.

⁵ Bolla Kálmán (szerk.): Fejezetek a magyar leíró hangtanból. AkK. Bp., 1982.

⁶ Pl.: Deme László: A helyes magyar kiejtés kérdése NyFK 1953. 199–239, Uő: A hangsúly és a hanglejtés. In: MMNyR I : 1961. 115–9, Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet. In: MMNyR II : 1962. 458–521.

⁷ Fónagy Iván – Magdics Klára: A magyar beszéd dallama. AkK. Bp., 1967.

⁸ Gósy Mária: Az élőbeszéd hibáiról. In: Fejezetek a magyar leíró hangtanból AkK., Bp., 1982.

⁹ Kassai Ilona: Fonetika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1998.

¹⁰ R. Molnár Emma: Leíró Magyar Hangtan. Egységes jegyzet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1996¹⁰.

¹¹ Molnár József: A magyar beszédhangok atlasza. Tankönyvkiadó, 1973². Több kiadás.

¹² Subosits István: Bevezetés a beszédpedagógiába. Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola – Tankönyvkiadó, Bp. 1964. több kiadás; Uő: A beszédpedagógia alapjai. Tankönyvkiadó, Bp. 1982, 1988, stb.

2. Ami már most a tervezett kiejtési kézikönyv egyes fejezeteit illeti:

2.1. A **hangképzéssel** és „hibáival” foglalkozó fejezet tudományos előmunkálatának tekinthető művek közül – az említettekén kívül – kiváló tudományos alap Molnár József munkája, A magyar beszédhangok atlasza¹⁵, valamint Bolla Kálmánnak több változatban is megjelent Magyar hangalbuma¹⁶.

Ezek képanyagának és Subosits István két munkájának, a beszédtechnika-tankönyvének és két főiskolai tankönyvének¹⁷ szöveganyagából – némi egyszerűsítéssel – kiválóan meg lehetne írni a kiejtési kézikönyv hangképzéssel foglalkozó fejezetét.

2.2. Sokkal rosszabb a helyzet a tervezett kiejtési kézikönyv „**morfématár**” fejezetét illetően. Elkészítésének munkálatai az egyetemek, főiskolák magyar nyelvi tanszékeinek bevonásával meg is kezdődtek. A tervek szerint a hétközetes ÉrtSz. címszóanyagának a kiejtés szempontjából problematikus címszavait tartalmazta volna a kézikönyv, az igényes köznyelvi ejtőmód megadásával.

A munkálat azonban egy idő múlva részben Deme László és többek más irányú elfoglaltsága miatt megállt. Az addig összegyűjtött cédulaanyag kb. öt nagy dobozban feldolgozásra vár.

2.2.1. Némi pótlást jelenthet Fekete László gyűjteménye¹⁸, valamint Buvári Mártának, Mészáros Andrásnak a szógyűjteményei. Ezek betűrendben sorolják fel azokat a szavakat, amelyekben az ország nagyobb részében ejtik a zárt e hangot.¹⁹ Ugyancsak segítséget nyújthat a Bakos Ferenc és utódai által szerkesztett Idegen szavak és kifejezések szótára²⁰. Ebben ugyanis minden esetben találunk utalást a helyes kiejtésre, ha a szó írásképe és kiejtése között eltérés van. Nagy szükség lenne a Magay Tamás szerkesztette

¹³ Szende Tamás: A beszéd folyamat alaptényezői. AkK 1976; Uő: A szünet és a junktúra. MFF 1979. 7–31.

¹⁴ Vértes O. András: Bevezetés a magyar hangstiliztikába. NytudÉrt. 124. 1987.

¹⁵ Molnár József: A magyar beszédhangok atlasza. Tankönyvkiadó, 1973². Több kiadás.

¹⁶ Bolla Kálmán: Magyar hangalbum. MFF 6. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp. 1980.; Uő: A magyar beszéd szegmentális elemei. 1-2. EFF 9., 11., Bp. 1993, 1994.; Uő: A magyar beszédhangok akusztikai jellemzői. EFF. 13. Bp. 1994.

¹⁷ Subosits István: A beszéd rendellenességei. EFF. 30. ELTE Fonetikai Tanszék 2001; Uő: Bevezetés a beszédpedagógiába. Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola – Tankönyvkiadó, Bp. 1964. több kiadás; Uő: A beszédpedagógia alapjai. Tankönyvkiadó, Bp. 1982, 1988. stb..

¹⁸ Fekete László: Kiejtési szótár. Egységes jegyzet. Második, javított, bővített kiadás, Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1995.

¹⁹ Buvári Márta: Kiejtési szótár és útmutató 15 magánhangzóval. Bárcki Géza Kiejtési Alapítvány, Bp., 2001.; Mészáros András: Igényes (e-ző) kiejtési kiegészítő. 2. jav. kiadás Gondos Bt. Bicske-Budapest, 1999.

²⁰ Egyik későbbi, bővített kiadása: Bakos Ferenc: Idegen szavak és kifejezések kiegészítője. AkK., Bp. 1994.

Idegen nevek kiejtési szótárának²¹ megújított kiadására, mert megjelenése óta a szótár névanyaga kiegészítésre szorul. Azonban ma is használható a kötet végén található „kulcs”, amely a különböző nyelvek betűinek, betűkapcsolatainak megfelelő hangokat, hangkapcsolatokat adja meg.

2.3. A hangkapcsolódási szabályok, szabályszerűségek tudományos feldolgozása és „listázása” megtörtént. Megjelent Elekfi László alapos, körültekintő és nagyon részletes munkája, A magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályai, valamint a ragozás szabályait és törvényszerűségeit összegyűjtő és rendszerező, a zárt *ë* hangok kapcsolatát is jelölő ragozási szótára²².

2.4. Elekfi László és Wacha Imre közös munkájaként 2004-ben megjelent a kiejtési kézikönyv **mondatfonetikai** részéhez készült „előtanulmány”. Mivel viszonylag új, kissé részletesebben szólok róla.

2.4.1. Ez az egységes kötet szerkesztett tanulmányosorozat az 1966-ban az MTA Nyelvtudományi Intézetében tervbe vett kiejtési kézikönyvnek – eddig megjelent – legterjedelmesebb része²³. Elkészítésére 1967–68-ban Deme László irányításával Éder Zoltán, Elekfi László és Wacha Imre kapott megbízást. Időközben Éder Zoltán kivált az együttesből. A mondatfonetikát tárgyaló fejezet munkálatai 1976-ban egy szűkebb terjedelmű nyers kézirat állapotáig jutottak el, s a munkálatok többször is szüneteltek a szerzők más irányú feladatai miatt.²⁴ 1990-ben a már bőséges irodalomjegyzékkel is ellátott kéziratot nyelvészekből és rádióbemondókból álló szakértői bizottság látta és véleményezte.²⁵

A kötet anyagának összeállításakor, szövegének kialakításakor figyelembe vettük és felhasználtuk a 2000-ig megjelent, a kiejtésre és mondatfonetikára (kitekintésként pedig a szövegfonetikára) vonatkozó – szinte teljes – szakirodalmat. Ennek (27 lapos) bibliográfiáját a kötet végén közöljük.

Természetesen figyelembe vettük és beépítettük munkánkba az említett szakértői bizottság és a lektorok megjegyzéseit, tanácsait is.

²¹ Magay Tamás (szerk.): Az idegen nevek kiejtési szótára. AkK., Bp. 1974.

²² Elekfi László: A magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályai. A kiejtési kézikönyv munkálata. MTA Nyelvtud. Int. Linguistica, Series A Studia et dissertationes 10, 1992.; Úó: Magyar ragozási szótár. Bp., 1994.

²³ Elekfi László – Wacha Imre: Az értelmes beszéd hangzása. Mondatfonetika. Kitekintéssel a szövegfonetikára. a. Technikai szerkesztő Wacha Imre Zoltán. Szemimpex Kiadó, Budapest, 2004. 453 pp.

²⁴ Wacha Imrénének pl. a Petőfi-szótár és az Értelmező kéziszlótár szerkesztésében való részvétele, Elekfi László esetében ezek mellett a ragozási szótárnak és a hangkapcsolódásokkal foglalkozó fejezetnek az elkészítése miatt.

²⁵ Tagjai: Balogh Lajos (nyelvjárási hangtan), Bencédy József (nyelvművelés, nyelvi helyesség és stílus), Bolla Kálmán (fonetika), Bózsöny Ferenc (rádióbemondó és előadóművész), Horváth Lajos (rádióbemondó), Keszler Borbála (mondattan, kiejtés és írásjelezés), Rácz Endre (magyar mondattan), majd 1991-ben a Nyelvtudományi Intézet megbízásából Kassai Ilona.

Mivel azonban dolgozatunk a kézikönyv jellegű mű egyik fő fejezetének készült – tehát nem tudományos cikknek –, a hivatkozásokat mindenütt elhagytuk.²⁶ Elhagytuk az idézőjeleket olyankor is, amikor esetleg szó és betű szerint vagy csak némi módosítással vettünk át részleteket egy-egy szakíró tollából. A felhasznált művek bibliográfiánkban szerepelnek.

Kötetünkben a mondatok helyes ejtésének alapjait az élő közbeszéd nyomán, szabad példákkal jellemezzük, és összefoglalást adunk a spontán beszéd sajátosságairól. A mondatfonetikai eszközök használatának a standardra, az *igényes köznyelvi nyelvhasználatra* vonatkozó szabályait, törvényszerűségeit próbáltuk összegyűjteni, főleg leíró, tanácsadó szándékkal. Anyagunk tehát korántsem teljes, nem tartalmazhatja a nyelvi kifejezésnek minden árnyalatát, ugyanis főleg az írott szöveg értő és értető megszólaltatásának törvényeire ügyeltünk, ehhez adtunk útbaigazítást. Feldolgozatlansága miatt nem írhattuk le a mondatfonetikai eszközöknek a (nyilvános vagy bizalmas) spontán megfogalmazású és az érzelmileg telített beszédben, valamint a nyelvjárásokban megfigyelhető változatait.

Az értelmes beszéd hangzása című kötet a Kiejtési kézikönyv legjelentősebb anyagát tartalmazza. Elvezet a hangoztatás elemeitől, szótagoktól, a mondatokon, mondatkapcsolatokon át a szövegekig. A nyelvnek azokat a hangzásbeli, az ún. mondatfonetikai vagy prozódiai eszközöket tárgyalja, amelyek segítségével a nyelvileg megformált és megfelelő artikulációval kimondott hangsorok hordozta tartalmat érzékletessé, pontosabbá tesszük. Ugyanezek segítik a beszédhelyzet, valamint az egyes attitűdök érzékeltetését is.

2.4.1.1. A kötet rövid első fejezete: A **mondatfonetikai eszközök** (9–13. lap) még csak általánosságban szól az értelmes beszéd mivoltáról és a mondatfonetikai eszközök rendszeréről. Mintegy jelzi az értelmes beszédnek és a mondatfonetikai eszközöknek a kapcsolatát: a mondatfonetikai eszközök funkcióját, s azt hogy a beszéd folyamatban – a hang fizikai tulajdonságaira visszavezethető – négy mondatfonetikai eszköz (a hangsúly, a hanglejtés, a beszédritmus és a szünet) nagyjából együtt jár, de el is válhat egymástól; ilyenkor váltakozhatnak, ellenpontoszhatják, sőt bizonyos mértékig helyettesíthetők is egymással.

2.4.1.2. A második fejezet (15–106. l.) a **hangsúlyozás** kérdéskörét tárgyalja több alfejezetben. A hangsúly fogalmáról, formáiról, funkcióiról (15–

²⁶ Hasonlóképpen tett annak idején Elekfi László a magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályaival és Wacha Imre a szövegfonetikával foglalkozó (kéziratban lévő) dolgozatban is. E két munkának részleteit, változatait korábban tudományos (jellegű) kiadványokban is megjelentették. A jelen munka az eddigi eredmények összegezése. A szövegközi szakirodalmi hivatkozások tetemesen megnövelték volna az így is 454 lapos kötet terjedelmét, melyben a szakirodalom jegyzéke mintegy 30 apró betűs lap.

52. 1.) szólva a hangsúlyt nemcsak a beszéd átlagos hangerejéhez viszonyított hangerőtöbbletként fogjuk fel, hanem – Fónagy Iván kutatásaira is támaszkodva – beszéddallambeli változásnak, többnyire kiemelkedésnek, olykor nagyobb dallambeli lelépésnek is.

A hangsúlyozás részletezésekor a hangsúly fogalmát tárgyalva, szólunk a hangsúlyozás alapegységeiről és különféle formáiról (szóhangsúly, ütemhangsúly, szakasz- és mondathangsúly) és arról is, hogy mindig a mondatvagy a szövegegésznek a meg- és beszerkesztettsége, valamint a mondatoknak, illetve az egész szövegnek a tartalma, mondanivalója határozza meg azt, hogy a bemutatott formák közül beszéd közben melyik lehetőséget alkalmazzuk.

A fejezet további részei a hangsúly(ozás) és a szórend kapcsolatáról (53–84. 1.) és egyes szótípusok, szerkezetek hangsúlyviszonyairól (85–105. 1.) szólnak.

2.4.1.3 A kézikönyv harmadik fejezete a némi egyszerűsítéssel **hanglejtésnek** nevezett kérdéskört tárgyalja (107–228. 1.). A hangmagasság (hangterjedelem), a beszéd hangjának magassága, a hangfekvés, a hanglejtés fogalmának felvázolása után szó esik a hanglejtés alapformáiról és alapegységeiről. A kiemelésnek, az értelem és az érzelem tolmácsolásának jelentős eszközeit tárgyalva sorra kerülnek azok az egyszerűbb, majd az összetettebb hanglejtési formák, melyek szerepet kapnak az értelem és az érzelmek tükrözésében, és amelyek egyúttal a mondat és a szöveg szerkezeti viszonyait érzékeltetik a hallgató számára (pl. kapcsolat–tagolás, előre mutató vagy visszafelé való utalás stb.).

A hanglejtésnek hét alapformáját különböztetjük meg, ezek térnek vissza állandóan, de változatos kombinációkkal a beszédben. Szerintünk a hanglejtés egyik feladata az, hogy segítségével siessen a hangsúlyozásnak, esetleg olykor helyettesítse. Másik funkciója, hogy érzékeltesse a mondat tartalmi jellegét (kijelentő, kérdő, óhajtó stb. voltát). Ezeknek dallamformáját az egyes mondatfajták típusai szerint írjuk le, és a rájuk jellemző érzelmi hanglejtés változatainak általános jegyeit is megadjuk. Egy harmadik feladata a hanglejtésnek, hogy a hallgató számára kifejezze és vele megértse a mondatok tagolódását és kapcsolódását, mintegy „megláttassa” az írott mondatok szerkezetét. Újabb szerepe, hogy hozzájáruljon a beszéd szituációinak, attitűdjeinek kifejezéséhez és az érzelmek tolmácsolásához. Ebben a részben is – többféle „kotta” segítségével – számos mondaton, idézeten mutatjuk be a hangsúlyozás és a hanglejtés kapcsolatát, a hanglejtés-, fekvésváltás többféle feladatát. Természetesen előbb mindig a rövid, egyetlen lényeges közlést hordozó mondatok hanglejtési sajátosságait vizsgáljuk, s csak utána a több szakaszból álló, bonyolultabb tartalmat kifejező mondatláncok hanglejtésformáinak fő jellegzetességeit. Ezek között szó esik pl. a mondaton belül

tartalmi szempontból összetartozó szorosabb egységek (pl. a halmozott mondatrészek, a felsorolások és az alárendelő szerkezetek) hanglejtési szakaszairól, a beszédben egymástól távolra szakadt szerkezeti tagok, valamint a befejezetlen mondategységek, a közbeékelések és a több mondatból álló közlések kapcsolásának, tagolásának akusztikai eszközeiről sem.

A fejezet végén a főként színpadi beszédben és előadó-művészetben előforduló, valamint a standard hanglejtés szabályszerűségeitől eltérő olyan formákat tárgyaljuk, mint pl. a túlhangsúlyozásból eredő torzulást, az emelkedő menetű szakaszok szétaprózását, a beszédszakaszok és a mondatok végének elnyújtását s az ezzel járó hangsúlysztatást stb. Röviden ugyan, de kitérünk a tájnyelvi hanglejtés sajátos formáira is. Alkalmazásukat a köznyelvet beszélőknek is ajánljuk, hiszen használatuk változatosabbá tenné az egyre jobban színtelenedő, szürkülő köznyelvi hanglejtést.

2.4.1.4. A kötet negyedik fejezete **A beszéd ritmikai elemei** gyűjtőcímmel (229–305. l.) – azt hiszem – a beszédritmus újszerű szemléletét tükrözi. Első nagyobb részében megkísérli tisztázni a nyelvi ritmus, a beszédritmus és a beszédsebesség (beszédíram) fogalmát és összefüggéseit. A folytatásban bemutatja a nyelvi ritmus rétegződését (az artikulációs, az értelmi ritmust, a szerkezeti ritmusnak a mondatban fellelhető elemeit, egységeit), a ritmusnak a mondatok láncolatában betöltött és a szövegegész tagolásában játszott szerepét, valamint a gondolkodással és az érzelmek jelzésével való összefüggéseit. A fejezet második egysége a szünet és a tagolás kérdéseit tárgyalja, míg a rövid záró rész a beszéd dallamosságáról ejt néhány szót.

Nézetünk szerint tágabb értelemben idetartozik mindaz, amit a nyelv zeneiségének, dallamosságának és részben prozodiájának szoktak nevezni. Bár a ritmus elsősorban a verses beszédnek, a versnek a sajátja, tágabb értelemben véve mégis beszélhetünk nyelvbeli és beszédbeli ritmusról, hiszen hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok, nagyjából azonos időtartam alatt kimondott hosszabb és rövidebb szakaszok, mondategységek, mondatok változnak mindennapi beszédünkben is. A magyar beszéd ritmusa az intonációs beszédtempón és az általános, a nyelvre jellemző beszédíramon belül realizálódik. Az artikulációs ritmus jellemző vonásainak felvázolása után az értelmi ritmus változataival foglalkozunk. Először az egyszerűbb szerkezetű mondatok ritmusát vizsgáljuk, amelyet több akusztikus elem együttes jelentkezése és hatása függvényében mutatunk be. A továbbiakban a hosszabb, összetettebb mondatláncok ritmikai egységek szerinti tagolása és kapcsolása következik; itt főként olyan mondatokat elemzünk, amelyekben bizonyos – logikailag, nyelvileg – szorosabban összetartozó szószerkezetek elszakadtak egymástól, mert közéjük más mondatrészek ékelődtek be. Ezeknek az első hallásra félreérthető, ún. kétarcú szerkezeteknek a tagolásában nagy szerephez jut a beszédritmus, mégpedig azáltal, hogy a dallammal egybefogott,

erőteljesebb hangsúllyal és szünetpótlóval határolt, valamint rendszerint szünettel tagolt szerkezetek, szakaszok határain általában tempó- vagy ritmusváltás következik be, miközben az egy szerkezetbe tartozó szavak kimondásának tempója azonos. Legalább ennyire szükségszerű az írott nyelvre jellemző, a mondanivaló túlzott tömörítésére szolgáló ún. feszített szerkezetű mondatok ritmusképének jelölése és magyarázata. A tömbösödő és színteződő elemekből álló felsorolásokban ugyanis az egyes tömböt alkotó tagokat önálló ritmikai egységként kezeljük. A szerkezeti ritmus különféle egységeit, a közbeékeléseket tartalmazó mondatok, az összetett és a többszörösen összetett mondatok, az idézés és a függő beszéd ritmusképleteinek függvényében mutatjuk be. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy az előre megfogalmazott és írásban rögzített szövegek megszólaltatásának ritmusa lényegesen eltér a spontán megfogalmazású, természetes beszédhelyzetben született szövegek ritmusától. Az élőszóban ugyanis a gondolkodás, a szövegalkotás és a szöveg hangoztatása egy időben zajlik le, legfeljebb néhány tizedmásodpercnyi fáziskéséssel. Ilyenkor a nyelvi egységek nem mindig csoportosulnak értelmi egységek szerint; esetenként szókeresési, tétovázási szünetek miatt szaggatottabbakká válnak, vagy éppen a gondolkodás felgyorsulását követve elmaradnak a mondatszakaszokat, mondatokat elválasztó szünetek is.

Bár a szünet elsősorban fiziológiai szükséglet, a légzési szünet általában egybeesik a beszéd értelmi egységei közti határral. A beszédészünet egyik fő célja, hogy tagolja a beszédet: elválassza azt, ami nem tartozik egybe, illetőleg közrezárja az összetartozó részeket. A szünettel való tagolás lehetőségeiről, a kötőszó előtti szünet kérdéséről, a szünetek tartamáról és sűrűségéről a fejezet végén szólunk.

A beszédritmus vizsgálata hosszú időn át eléggé elhanyagolt területe volt a fonetikai kutatásoknak. Korábban Fónagy Iván, Magdics Klára, az utóbbi évtizedekben főleg Gósy Mária, Kassai Ilona, Szende Tamás vizsgálta. Tudományos cikkekben²⁷ inkább a beszédsebesség, beszédíram kérdéseit, s kevésbé a ritmusképzettel való kapcsolatáról és összefüggésrendszeréről szöveltek.

2.4.1.5. Az ötödik fejezet az **írásjelek** és a hangzó beszéd összefüggéseit veszi sorra. (307–330. lap). Az írásjeleket (pont, vessző, pontosvessző, kettőspont, gondolatjel, zárójelek, idézőjelek, kötőjelek, kérdő- és felkiáltójel) a szöveg értelmi tagolásának és a mondatfajták jelölésének eszközeiként fogjuk fel. Nézeteink szerint többnyire csak tájékoztatásul szolgálnak a szöveg mondatainak, mondatsorainak kimondásához. A központosítási jelektől általában nem várhatunk egyértelmű eligazítást, mert hangzásértékük – az írott szöveg rövidebb vagy hosszabb, egyszerűbb vagy bonyolultabb voltának

²⁷ Idevágó munkáik bibliográfiai adatait lásd a kötet szakirodalom-jegyzékében.

megfelelően – többarcú. Annak ellenére, hogy az írásjelek elsősorban grammatikai, helyesírási jelekként funkcionálnak, vannak köztük olyan jelkombinációk, amelyek konkrétan jelzik a hangzó megoldásokat, mint pl. a kettőspont a hang lebegtetését középmagasságban, a pont a szünetet, a gondolatjel a hangváltást stb.

Az írásjelek használatának bőséges a szakirodalma. „Hangzásértékükkel” azonban viszonylag kevés cikk foglalkozik, s a népszerű kiejtési „köztudatban” is csak általánosságok, gyakran nagyon leegyszerűsített álszabályok élnek.²⁸

2.4.1.6. A viszonylag rövid hetedik fejezet **A mondatfonetikai eszközök összefüggései** címmel a mondatfonetikai eszközök szerepét, hatását vizsgálja, mind „együttjárásukban”, mind el-elkülönülő használatukban. Rámutat a beszédhangsúly, a hanglejtés, a beszédritmus és a szünet különféle irányú részfunkcióira: az értelemnek és az érzelemnek a kifejezésében, a kommunikációs viszonyoknak és a szándékoknak a jelzésében. A beszédtevékenység során azonban nem elegendő, ha a beszélő csak a mondanivaló fontos vagy kevésbé fontos részeinek súlyviszonyait érzékelteti. A folyamat teljességének szempontjából elengedhetetlen, hogy a beszélő utaljon a mondaton és a szövegen kívülre is, azaz jelezze a kommunikációs helyzetet, illetve annak esetleges megváltozását, a hallgatóhoz fűződő viszonyát, vagy a beszédpartner felé irányuló szándékát. A szövegegész aspektusából nézve a mondatfonetikai eszközök tulajdonképpen kettős funkciót töltenek be: egyrészt jelzik a mondatoknak a szövegbe való beépülését, másrészt kifejezik a kommunikációs viszonyokat, a valóság és a mondanivaló kapcsolatát.

2.4.1.7. A hetedik fejezet a hangzó beszéd **sajátos alkalmazási** területeiről szól. Megfigyeléseink alapján leírjuk a felolvasás, a vers- és prózamonddás, a színpadi beszéd, az előadó-művészet és az énekbeszéd legfontosabb általános jellemzőit, rövid tanácsokat ad az e területeken munkálkodóknak. Ennek a fejezetnek egyes témakörei (éppúgy, mint az írásjelek „hangosítást” tárgyaló fejezeté is) már szerepelnek a Nyelvművelő kézikönyvben, de ott jóval kevesebb jellemzőt mutatnak be és tárgyalnak meg a szerzők.

2.4.1.8. A nyolcadik fejezet – éppúgy, mint a 6–7. fejezet is – már rövid kitekintés a **szövegfonetika** irányába. A korábbi fejezetek azonban inkább az írott szöveg értő-értető megszólaltatását célozták meg a mondatok és a mondatlánc szintjén. A nyolcadik fejezet az előre írásban nem rögzített, tehát a spontán, kötetlen beszéd hangzásbeli jellemzőit próbálja felvázolni. Sajnos

²⁸ Vö. azonban: Deme László: Tartalom – nyelvi megformálás – pontuáció. In: Anyanyelvi nevelés és helyesírás. Szerk.: Nagy L. János. Gyula, 1994., 21–30. Wacha Imre: Szöveg, szövegszerkezet, szöveggrammatika, „pontuáció”, szövegtolmácsolás. In: Helyesírás és nyelvpolitika. Erkel Ferenc Gimnázium, Gyula, 1997. 27–43; Lásd még Keszler Borbálának az írásjelekkel foglalkozó tanulmányait.

csak megfigyelések alapján, mert a szaktudomány egzakt mérésekkel még nem írta le a spontán beszéd jellemzőit. A mondatfonetikai eszközök az élőnyelvi beszédhelyzetekben mindig egyéni formában realizálódnak, azaz tükrözik a beszélő személyiségét, (pillanatnyi) lelkiállapotát, szándékát stb. Ilyenkor a nyelvi és a logikai elemek csak ritkán állnak össze kerek egésszé, tökéletes nyelvi és gondolati egységgé. Az élőbeszéd mégis lendületes, jól követhető, gyakran lüktetőbb, mint a folyamatos felolvasás, hiszen az esetek többségében a hallgató együtt gondolkodik a beszélővel olyannyira, hogy a nyelvileg, nyelvtanilag pontatlanul szerkesztett mondatokat is adekvátnak hallja, mert ösztönösen értelmesíti őket.

2.4.1.9. A kötetet a felhasznált **szakirodalom** jegyzéke (407–437), valamint (439–443) a jelek, jelölések magyarázata zárja. Ez utóbbinak rövidített változata megtalálható a kötet elején is.

2.4.1.10. A beszéd hangzását nagyon nehéz – néha szinte lehetetlen – írásban, nyomtatott szövegben érzékeltetni. Jó lett volna, ha a kötethez a példamondatok hangzását is bemutató CD-t lehetett volna mellékelni. Ennek munkálatai azonban legalább két évvel késleltették volna a munka megjelenését, és jelentős mértékben megnövelték volna a kiadás költségeit és a kötet árát is. Úgy gondoltuk, hogy a példamondatok „kottáit” látva-olvasva a látvány az olvasó belső hallása segítségével eléggé jól „hallhatja” a példamondatokat. (Annak idején nyolcéves lányom egészen jól „hangosította” a kottákat.) A kottákban a hanglejtést és a hangsúlyozást egyrészt a Fónagy Iván és Magdics Klára által is használt lépcsős szedéssel, másrészt a Nyelv-művelő kézikönyvben is alkalmazott vonalas rendszerrel, olykor mindkettővel próbáltuk érzékelhetővé tenni. A Beszélni nehéz! adások jelölésrendszerét a hangsúlyfokozatok érzékeltetésére – nyomdatechnikai okokból – csak némi módosítással tudtuk felhasználni. A legnagyobb gondot a beszédíram váltásainak érzékeltetése jelentette. A beszédíram lassulását, gyorsulását a betűméretek megváltoztatásával próbáltuk érzékeltetni.

2.4.2. Az értelmes beszéd hangzása c. kötet egyik szerzőjeként csak a munka ismertetésére vállalkozhattam. Értékelése, erényeinek, hibáinak bemutatása a kritikusok és felhasználók feladata lesz majd. Mégis engedtessek meg néhány szubjektív megjegyzés. Nagyon hiányoznak a spontán beszélt nyelv hangzását bemutató példák. Ezek gyűjtésére, bemutatására a technikai lehetőségek fogyatékosága, a fonetikai elemzések, közlések csekély volta miatt kevés lehetőségünk volt. Könyvünk egyrésztől túlságosan bőséges anyagot tartalmaz (néhol erős benne a grammatikai szemlélet), másrésztől hiányzik néhány kérdéskör alaposabb kidolgozása is. Így például külön fejezetet érdemelt volna a – XX. század elejétől szinte kiirthatatlanul élő – kiejtési babonák bemutatása, erőteljesebben kellett volna rámutatni, melyek a hétköznapi standardban élő gyakori hanglejtésformák stb.

Mégis – talán szerénytelenség nélkül – állíthatom, hogy a kézikönyvnek ez a fejezete a mondatfonetikai eszközök használatának eddigi legteljesebb és talán legkörültekintőbb összefoglalása. Erénye, hogy nem csupán elméleti síkon magyarázza a hangzó beszéd sajátosságait, hanem számos, viszonylag terjedelmes, évtizedeken át gyűjtött példaanyag segítségével mutatja be a mondatfonetikai eszközök adekvát használatát és összefüggéseit.

Többek nézete szerint túlságosan bőséges anyagot közöl a kötet. Való igaz. Ebben a formájában Az értelmes beszéd hangzása című munkát elsősorban nyelvészek, beszéd- és magyartanárok, előadóművészek forgathatják haszonnal. A laikus nagyközönség számára legalább egyharmadára kell rövidíteni a kötetbe került ismeretanyagot. Ez azonban a jövő feladata. Meggyőződésünk, hogy a rövid változat éppúgy nem készíthető el a kérdéskör részletes kidolgozása nélkül, mint ahogy nem készülhetett el az Értelmező kézisztár sem magyar nyelv hétköztetes értelmező szótára nélkül.

2.5. A tervezett kiejtési kézikönyv záró fejezetének, a **szövegfonetikának** a megírására én választattam ki. Gondolom, azért is, mert a kezdetek, 1966 óta részt vettem az országos Kazinczy-versenyek, majd az Édes anyanyelvünk nyelvhasználati versenyek bírálóbizottságainak munkájában, és 1964 óta a szöveg értő-értető tolmácsolására oktattam a Magyar Rádió bemondóit. Ezek alapján joggal lehetett arra következtetni, hogy nagyobb rálátásom van a szövegegész hangzásvilágára. 1973-ban – főleg a rádiós tapasztalatok alapján – már megjelent A bemondói beszéd akusztikumának stílusgondjairól²⁹ és Az elhangzó beszéd szövegfonetikai eszközeinek rendszere és összefüggései³⁰, 1974-ben pedig Az elhangzó beszéd főbb akusztikus stílus kategóriáiról című tanulmányom³¹

2.5.1. A Kazinczy- és az Édes anyanyelvünk versenyeknek, valamint rádiós munkámnak a tapasztalatai alapján már 1974-re kéziratban el is készült A beszéd hangzásának stílusa címmel a kiejtési kézikönyv záró fejezetéül szánt tanulmány. A munkát az MTA Beszédművelő munkabizottságának egy ülésén Benkő Loránd elnökletével egy nyelvészekből, beszédtanárokból, előadó-művészekből álló bizottság meg is vitatta, és bizonyos kiegészítéseket javasolva megjelenésre alkalmasnak is találta³². Azonban úgy határozott, hogy a tanulmány csak az előző részek publikálása után jelenhet meg.

²⁹ In: A rádióbemondó beszéde. MRT TK 21. MRT TK, Bp, 1973.

³⁰ NyK. 75., 1973.

³¹ ÁltNyT 10., 203–16..

³² A bizottság tagjainak nevét már nem tudom pontosan felsorolni. Emlékeim szerint Benkő Loránd elnökletével véleményt mondott Bencédy József, Bolla Kálmán, Deme László, Fischer Sándor, Gáti József, Molnár József, Lőrincze Lajos, Szende Aladár, valamint talán Körmeny László és Pintér Sándor rádióbemondók.

Azóta harminc év telt el. Az évtizedek során számos tanulmány foglalkozott a szövegegész hangzásvilágával. A magam idevágó cikkeinek egy részét A szöveg és hangzása című kötetben³³ tettem közzé.

A harminc év tapasztalatai, tudományos eredményei alapján az 1974-ben készült kéziratot alaposan át kell dolgozni.

Ez – ha Isten éltet – a jövő feladata.

³³ Wacha Imre: A szöveg és hangzása (Cikkek, tanulmányok a beszédről) Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 1999.